

קו נקודה: תעלומת קו-K ויחסו לג'בל הרון

א' כהן ששון¹, ר' גלילי²

¹ מוזיאון ארץ ישראל, תל אביב

² המחלקה למקרא, ארכיאולוגיה והמזרח הקדום אוניברסיטת בן גוריון בנגב

פרטי התקשרות: roy.galili@gmail.com eli.timna@gmail.com

ת ק צ י ר

קו K הוא קו אבנים הבנוי מכמה טיפוסים ומתקנים, ומשתרע לאורך 4.6 קילומטרים במרכז הנגב, בין הר רומם להר רמון, סמוך לגדת מכתש רמון. במהלך שבעים השנים שחלפו מאז גילויו באמצע המאה הקודמת הוצעו הסברים שונים בנוגע למהותו של הקו. אולם מכיוון שבקו עצמו לא נמצאו ממצאים שיאפשרו תיארוך, רוב ההסברים התבססו על הבנת ההקשרים היישוביים בסביבתו הקרובה. בעבודה זו נבחן את קו K ברוח גישת הארכאולוגיה הנופית ובמסגרת פרשנית רחבה, לנוכח מקבילות תרבותיות מאלמנטים ארכאולוגיים נופיים במדבריות דרום הלבנט, ולנוכח זוויות ההיסט של הקו ושל המתקנים השונים ששולבו בו. תוצאות התצפיות והניתוחים המרחביים הצביעו על יחסים מרחביים מובהקים בין הקו לבין ג'בל הרון שנמצא בעבר הירדן המזרחי במרחק של 76.8 קילומטרים, בהמשך ישיר לזווית ההיסט שלו. ממצאים אלו ומעמדו המיוחד של ג'בל הרון כהר מקודש בתרבויות עבר הירדן המזרחי מצביעים על קשר אפשרי בין תרבויות אלו לבין מקימיו של הקו, ושופכים אור על משמעות המבנים שנתגלו בעת הצעידה לאורכו, והריטואלים שכלל הנראה התרחשו בהם.

מילות מפתח:
ארכאולוגיה נופית
פנומנולוגיה
קו K
ג'בל הרון
מתקנים
פולחני המקומות הקדושים
ריטואלים

Dot and line: The mystery of the K-line and its relation to Jabal Harun

A. Cohen Sason¹, R. Galili²

¹ Eretz Israel Museum, Tel Aviv, Israel

² Department of Bible Studies, Archeology and the Ancient Near East, Ben-Gurion University of the Negev, Israel

Correspondence: eli.timna@gmail.com roy.galili@gmail.com

ABSTRACT

Keywords:
Landscape
Archaeology
Phenomenology
K-line
Jabal Harun

The K-line is a 4.6 kilometer long, well-constructed stone line connecting the two highest peaks in the Negev: Mount Romem (1022 MASL) and Mount Ramon (1037 MASL). Over the years, this mysterious archaeological installation has received many interpretations regarding its function, and speculations abound concerning its construction. In this article, we suggest that the K-line is symbolically linked to Jabal Harun, located in the Trans-Jordanian Highlands, and one of the most prominent high peaks in the region. We suggest that the K-line was constructed as an expression of a belief system which viewed the Jabal Harun as a sacred place throughout various periods.

Dedication

The article is dedicated with our deep appreciation to Dr. Uzi Avner our colleague, a rare researcher and a special person who, for many years, has educated us in the hidden ways of desert archeology and introduced us to new and fascinating ways to examine the desert and its secrets.

הקדשה

המאמר מוקדש בהערכה ובידידות עמוקה לעוזי אבנר, מורנו ועמיתנו, חוקר נדיר ואדם מיוחד, שהורה לנו במשך שנים רבות דרך בארכאולוגיה המדברית, והציג לנו דרכים חדשות ומרתקות לבחון בהן את המדבר ואת צפונותיו.

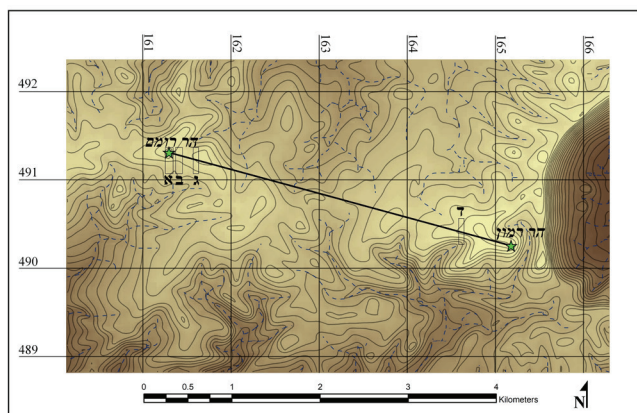
והערבה (Evenari et al., 1958, p. 250). גליק (Glueck, 1958) דחה את הצעתו של אהרוני, כיוון שלא ניתן היה להבחין בהבדל מהותי בין תאי השטח משני עברי הקו. נוסף על כך רוחבו של קו K הוא עד מטר אחד, ועל כן אינו יכול לשיטתו לשמש כחומה כפי שהציע אהרוני. לפיכך הציע גליק כי קו K הוא אתר קבורה מרכזי המורכב ממאות קברים הממוקמים בשורה. השערה זו התבססה על האבחנה שאופי הבנייה של קו K כלל סדרה של רוגמי אבן קטנים המזכירים בצורתם את רוגמי הר הנגב (Glueck, 1958, p. 28).

עבודה יסודית ומקיפה על אודות קו K נערכה בין השנים 1980–1984 על ידי היימן, כחלק מעבודתו בנושא מפת סקר הר רמון במהלך סקר החירום בנגב (היימן, 1999). בניגוד לקודמיו, שהתייחסו לאתר בהקשרים של תפקוד פונקציונלי, הציע היימן כי יש להבין את מהותו ואת תפקודו של קו K בהקשרים סימבוליים ופולחניים, בדומה לאתרים מדבריים פולחניים אחרים (Haiman, 2000, p. 28). מסקנתו של היימן מתבססת על קיומם של אלמנטים פולחניים ששולבו בקו K או נמצאו סמוך אליו (בטווחים של עשרות מטרים), דוגמת רגמים, אתרי מצבות ומתקנים נוספים המוכרים מרחבי הנגב ותועדו שנים קודם לכן על ידי אבנר (Avner, 1984, pp. 115–131) וכוכבי (כוכבי, 1967, עמ' 150–154). היימן מציין כי נכון לזמן עבודת השדה בסקר הר רמון, שרד רק כשליש מאורכו הכולל של קו K במקטעים שונים, והוא מחלק את אופי הבנייה לשני סגנונות שונים (Haiman, 2000, pp. 24–27): דגם סולם ודגם שיניים.

דגם סולם. שתי שורות אבנים מקבילות בגובה נדבך אחד עם מילוי עפר ביניהן, היוצרות קיר ברוחב מטר אחד (איור 2). נראה שכמעט כל המתקנים נבנו במקור בגובה נדבך בודד ולא נפגעו מהתמוטטות. מתקנים דומים שנבנו בסגנון דומה תועדו בהר מרביץ על ידי כוכבי (כוכבי, 1967, עמ' 151); סמוך לדרך מואה-עבדת, דרב אל-סולטן והר בדד על ידי ישראל ונחליאלי (ישראל ונחליאלי, 1998, עמ' 145–154; נחליאלי וישראל, 2000, עמ' 118–119); נחל זלזל, נחל חצבה, נחל דממה, רכס מנוחה, הר בדד והר חדב על ידי אבנר (Avner, 2002, Table 14); ובמדבר יהודה על ידי בר-אדון (1972, עמ' 136).

1. מבוא

קו K הוא כינוי לקו אבנים בנוי היטב לאורך 4.6 קילומטרים, המחבר בין שתי הפסגות הגבוהות ביותר בנגב (איור 1): הר רומם (1,022 מטרים) והר רמון (1,037 מטרים). מאז גילויו באמצע המאה הקודמת, זכה מתקן מסתורי זה לשלל פרשנויות, והשערות שונות ומגוונות הועלו בנוגע למהותו. במאמר זה נציע בחינה מחודשת של פרשנויות והשערות אלו בראי הגישה הנופית-פנומנולוגית. בהקשר זה נבחן כמה שאלות על אודות זמן הקמתו, תפקידו וזהות מקימיו. לבסוף נציע פרשנות הרואה בקו K חלק בלתי נפרד מהמרחב סביבו, ובוחנת את יחסו לג'בל הרון, אחד משיאי הגובה הבולטים במרחב, הממוקם בעבר הירדן המזרחי.

איור 1: קו K ומיקום המקטעים שסורטו לאורכו

2. תולדות המחקר

קו K אוזכר לראשונה בספרות בשנת 1958 על ידי אהרוני במסגרת סקירת אתרים הממוקמים בתא השטח שבין מישור הרוחות לנחל ניצנה העילי, ומתוארכים לתקופת הברונזה הקדומה 4. אהרוני הוא שהעניק לקו את שמו (Evenari et al., 1958, pp. 249–250). בנספח למאמר רחב יותר הדן בחקלאות הקדומה בהר הנגב, תואר הקו כשריד לחומה שהקימו יושבי הקבע של אזור הנגב, מעין קו גבול אל מול נוודי סיני

למקבצי הרגמים שנמצאו בקרבתו, הציע היימן לתארך את קו K לתקופת הברונזה הקדומה, מאחר שבתקופה זו ניתן להבחין במספר רב של אתרי יישוב, יותר מאשר בכל תקופה אחרת, במרחב הר רמון-הר רומם ובשאר חלקי הר הנגב (Haiman, 2000, p. 24).

מלבד הזיקה המרחבית בין קו K לאתרי תקופת הברונזה הקדומה 2, מייחס היימן חשיבות גם למקבצי הרגמים שנמצאו בקרבת הקו (היימן, 1999, אתר 246). מקבצים אלו כוללים המישה רגמים שנבנו במתכונת בנייה לא סדורה ונמצאו במצב שימור גרוע בהר רומם, וכן שני מקבצי רגמים שנבנו במתכונת בנייה סדורה ומצב השימור שלהם טוב יותר, בהר רמון. למרות ההבדלים הניכרים במצב השימור ובארכיטקטורה של המבנים, הניח היימן כי שני טיפוסי הרגמים הם "מאובן מנחה" לאתרי תקופת הברונזה הקדומה 2 (Haiman, 2000, p. 25). לדבריו: "The cairn clusters at Har Romem and Har Ramon are"

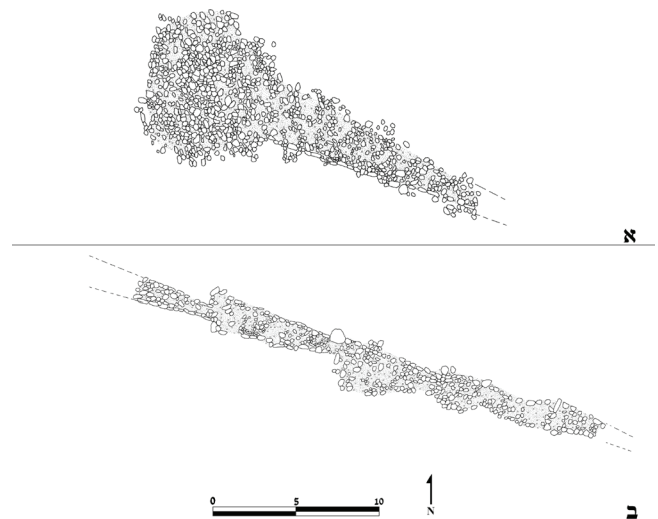
"typically Early Bronze Age

אבנר אינו מציע תיארוך ישיר לקו K, אך מציע שמתקנים דומים הכוללים דגם סולם או דגם שינוי שימשו כמתקני פולחן מדבריים מן האלף השישי ועד לאלף השלישי לפסה"נ (Avner, 2002, pp. 103–104). בדומה לאבנר, גם ישראל ונחליאלי אינם מציעים תיארוך ישיר לקו K אך דנים במתקנים דומים המצויים בזיקה ישירה לדרכים ברחבי הנגב, כגון מואה-עבדת, דרב אל סולטן ומעלה עקרב (נחליאלי וישראל, 2000, עמ' 115–120). דרכים אלו שימשו דרכים ראשיות בתקופות הקלסיות, אך אין בכך כדי לקבוע תיארוך ודאי למתקנים שנמצאו לאורכן.

לנוכח מיעוט ממצאים מתארכים, חיפשו אם כן מרבית החוקרים זיקה בין קו K לבין אתרי המגורים בסביבתו הגאוגרפית. למתודולוגיה זו שני כשלים מובנים במקרה הייחודי של קו K: ראשית, ייחודו הארכיטקטוני של האתר איננו מצביע על זיקה ברורה לאתרים אחרים בסביבתו. שנית, בסביבת האתר נתגלו אתרים רבים מתקופות שונות, החל מתקופת הברונזה הקדומה ועד לתקופה האסלאמית הקדומה (דר, 1982; היימן, 1999). ההתייחסות שהוצעה לאתרי הרגמים משני צידיו של הקו כ"מאובן מנחה" לתקופת הברונזה הקדומה 2 או לתקופת הברונזה הביניימית נראית בעייתית, לנוכח ההבדל בין טיפוסי הרגמים ולנוכח מחקרים אחרים המלמדים על תיארוכים מגוונים ושונים בתכלית הקשורים לתקופת הקמתם של אתרי רגמים במדבריות דרום הלבנט (Abu-Azizeh et al., 2014; Rosen et al., 2007). זאת ועוד, השוני בין המתקנים השונים שנמצאו לאורכו של הקו ובסמוך אליו מרמז על האפשרות שחלקם נבנו בתקופות זמן שונות, והפעילות לאורכו של הקו משקפת כמה מסורות פולחניות וארכיטקטוניות שהתייחסו זו לזו.

4. גישות המחקר הנוכחי

לאור האמור לעיל, ביקשנו לבחון בעבודה זו שאלות הקשורות בתפקודו ובתקופת הקמתו של קו K, לנוכח קשרים ארכיטקטוניים וגאוגרפיים המתבססים על עקרונות הגישה הפנומנולוגית בארכאולוגיה הנופית. הפנומנולוגיה עוסקת בלימוד החוויה האנושית ומשמעותה בחיי היום-יום, ומנסה להבין את הדרך שבה בני האדם חווים את העולם שהם יוצרים וחיים בו. הגישה הפנומנולוגית מדגישה את היחס שבין הקיום

איור 2: מקטעי דגם סולם בחלקו המערבי של קו K

דגם שינוי. שורה של רוגמי אבן בקוטר של עד מטר אחד הבנויים ממעגל חיצוני בגובה נדבך אחד. חלקו הפנימי של המעגל מלא עפר ואבנים קטנות. גם מתקנים אלו נבנו במקור לגובה נדבך בודד ולא נפגעו מהתמוטטויות. מתקנים דומים שנבנו באותו סגנון תועדו בצפון סיני על ידי פאלמר (Palmer, 1871, p. 355); בנחל שחרות על ידי מוסיל (Musil, 1908, p. 182); לאורך הדרך מואה-שער רמון, דרב אל סולטן, דרך נחל הבשור ומעלה עקרב (על ידי ישראל ונחליאלי (ישראל ונחליאלי, 1998, עמ' 145–154; נחליאלי וישראל, 2000, עמ' 118–119); ובדרום הנגב וסיני על ידי אבנר (Avner, 2002, Table 14).

המתקנים נבנו מאבני גוויל בלתי מסותות בגדלים שונים, והם ניתנים לשינוע בידי אדם יחיד. נוסף על שני הדגמים האלו, נתגלו על ידי היימן בסמוך לתוואי קו K שני מתחמי אבן רחבים (היימן, 1999, Horse Shaped Installation (Haiman, 200, pp. 26–27). מתקנים נוספים מטיפוסים דומים נתגלו ברחבי הנגב וזוהו על ידי אבנר כמקדשים פתוחים (Avner, 2002, pp. 99–101).

3. תיארוך קו K

עד לזמן כתיבת שורות אלו, ההצעות לתיארוך קו K התבססו על ממצא אקראי שנתגלה בסמוך לאתר ונאסף בסקר, או על קרבה גאוגרפית לאתרים אחרים הניתנים לתיארוך. אהרוני סבר שקו K נבנה בתקופת הברונזה הקדומה 4 בשל חרסים בודדים שנאספו בקרבת הקו, ולנוכח רוגמי קבורה סמוך לשני קצותיו שתוארכו לתקופה זו (Evenari et al., 1958, p. 249). גליק הסתייג מן התיארוך של אהרוני שהתבסס על ממצאים קרמיים בודדים קשר ישיר לקו K, וציין כי באופן דומה ניתן לתארך אותו לתקופת הברזל 2 או לתקופות מאוחרות יותר. עוד טען אהרוני שמאחר שקו K אינו אתר יישוב, לא ניתן להציע תיארוך בהתבסס על איסוף חרסים בקרבתו (Glueck, 1959, p. 12). היימן קיבל את הסתייגותו של גליק והציע דרך שונה לתיארוך הקו, המתבססת על קרבתו של הקו לאתרים הניתנים לתיארוך (Haiman, 2000, pp. 24–25).

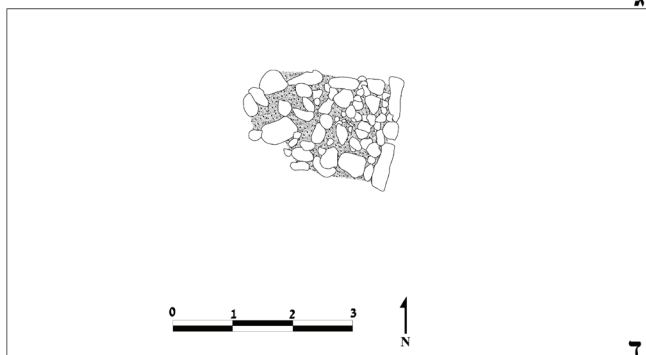
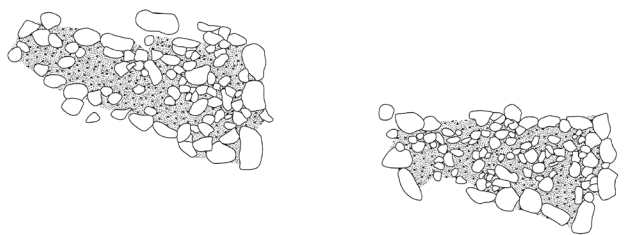
לאור נתוני הסקרים שערך היימן בהר הנגב בכלל ובפרט באזור הנכלל במפת הר רמון שבה מצוי קו K, ולנוכח הזיקה המרחבית

3. בחינה מדוקדקת של המבנים השונים שיוצרים את הקו, מרכיבים ודפוסים נשנים של כיווניות.
4. התחושה הסובייקטיבית המתקבלת מהליכה לאורכו של הקו וזיקתה לארכיטקטורה ולטופוגרפיה.
5. השפעתה הסובייקטיבית של התאורה לאורכו של הקו במהלך שעות היום והאופן שבו משתנה חתימתו הנופית במהלך היממה, בפרט בשעות השקיעה שבהן צלליתו מצביעה על כיוון שקיעת השמש בחודשי החורף.

5. תוצאות

סקירה מדוקדקת של המרכיבים הארכיטקטוניים המשולבים במבנהו של קו K העלתה שני מרכיבים שלא תוארו במחקרים הקודמים, ועשויים לדעתנו להיות קריטיים להבנת משמעותו:

(1) **טרפזים:** במקטעים רבים לאורכו מורכב קו K מרצף של מבנים טרפזיים נמוכים בני נדבך אחד הבנויים אבני גוויל. אורכם של טרפזים אלו נע בין 2–4.5 מטרים כשצידם הרחב (שני מטרים בקירוב) פונה אל עבר הר רומם וצידם הצר (חצי מטר בקירוב) פונה אל הר רמון, כמצביע לכיוונו. בצידם הרחב של המבנים, זה הפונה להר רומם, הוצבו בין 3–4 אבני גוויל מלבניות שנבחרו בקפידה (איור 3). נראה כי עקרונות בנייה אלו מיושמים בחלקים רבים לאורך קו K, וללא יוצא מן הכלל תמיד נשמרות הפרופורציות המסרטטות את מראה הטרפז. ייתכן שמבנים אלו זוהו על ידי גליק כקברים במחצית המאה הקודמת (Glueck, 1958, p. 28). מבנים טרפזיים הם תופעה נדירה יחסית במרחב המדברי. אלו הם מבנים פולחניים שתוארו למחצית האלף החמישי לפנה"ס במתאר טרפזי דומה, ובזיקה ברורה לאתרי רגמים שנתגלו ונחפרו בדרום ירדן (Abu-Azize et al., 2014). מבנים אלו מוקמו בזוויות היסט הפוכות לאלו שנתגלו בקו K (283°–331°).

איור 3: מקטעי טרפזים בחלקו המערבי והמזרחי של קו K

האנושי בעולם לבין מרחביו הפיזיים, החברתיים והרוחניים, בוחנת את האופן שבו משתלבת הסביבה הגאוגרפית בהתפתחותן של תרבויות אנושיות, ובדקת כיצד מסייע ניתוח טופוגרפי של המרחב ושל מרכיבים ארכיטקטוניים בניתוח עולמות התוכן והזהות החברתית (Shanks and Tilley, 1987, p. 36).

טילי (Tilley, 1994) מציין שחוקרים הפועלים במסגרת תיאורטית זו, מחזיקים בנקודות מבט מגוונות לגבי המרכיבים האנטולוגיים של היחסים בין מרחב מיושב ובין קיום בעולם חברתי. לפיכך יש למקום משמעות החורגת מהקשריו הגאוגרפיים ונובעת מהחוויה האנושית, מרגשות וממחשבות (Tilley, 1994, pp. 14–15). מחקרים נוספים שיישמו את המסגרת התאורטית הפנומנולוגית בפרקטיקה הארכאולוגית הרחיבו את יישומיה, והציעו כי מבנים ומתקנים נבנו לעיתים כמטפורה לשלבי חיים ולמצבי חיים שונים. אלו למעשה התכתבו עם הנוף הטבעי באמצעות מחוות ארכיטקטוניות והעצימו תחושות ורגשות. מונומנטים מעשה ידי אדם בעלי חותם נופי מרשים עשויים לתאר את עולמות התוכן והאמונה של מקימיהם (Bienkowski, 2007, pp. 33–60; Bradley, 2000; Tilley, 2004, pp. 166–170; Tilley, 2005, p. 185). בהקשר זה יש חשיבות מיוחדת לקווים מעשי ידי אדם המעצבים את הנוף ומייצגים מרכיבים קונסיסטנטיים, כמו קו החיים, אל מול מרכיבים נופיים שהם קבועים ונצחיים במהותם (Avner, 2002, pp. 103–104; Tilley, 2005).

יישום עקרונותיה של הגישה הפנומנולוגית במחקר הנוכחי מכתוב לתפיסתנו בחינה נופית של סביבת האתר הקרובה והרחוקה, וניתוח מרחבי של המרכיבים הארכיטקטוניים, בהנחה שאתרי פולחן ארכאולוגיים נבחרו ונבנו כך שישקפו מרכיבים בתפיסת עולמם של מקימיהם ויעצימו תחושות ורגשות סובייקטיביים.

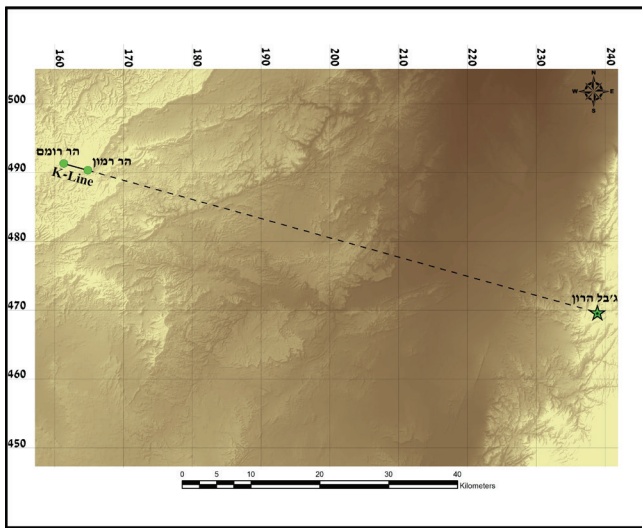
קו K הוא מונומנט רב רושם בנוף. בבנייתו הושקעו מאמצים רבים והיא ארכה זמן רב, מה שמעיד על חשיבותו הרבה בעבור מקימיו. סביר להניח שמיקום נקודות ההתחלה והסיום של הקו, כיוונו של הקו והמרכיבים ששולבו בו נבחרו בקפידה רבה, תוך כדי התחשבות בהקשרים נופיים ומרחביים. ברוח הגישה הפנומנולוגית, ביקשנו לבחון את קו K בהקשרו הרחב וללמוד אם קיים קשר בין מיקומו המדויק של הקו וכיוונו לבין מרכיבי הנוף שאפשר שהיו בעלי משמעות סימבולית למקימיו.

בסיורי שטח שנעשו באתר לאחרונה נבחנה מחדש הארכיטקטורה של המבנים ששולבו בקו ובוצעו תצפיות שטח. כמו כן נעשו ניתוחים מרחביים מבוססי מ"ג (מערכת מידע גאוגרפית – GIS) על גבי שכבות של תצלומי אוויר, תצלומי לוויין ושכבת גבהים דיגיטלית (DEM – Digital Elevation Model).

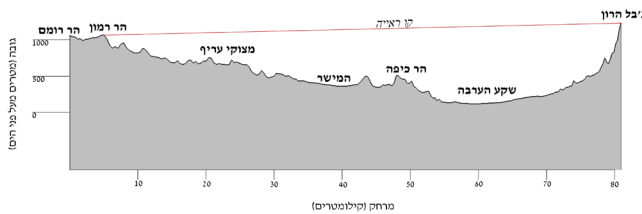
במחקר הפנומנולוגיה של קו K הדגשנו את הניתוח המרחבי של התופעה ואת ההיבטים הוויזואליים של רישומו הנופי בעיני הצופה על הקו ומהקו. דגש מיוחד ניתן למרכיבים הבאים:

1. היחס בין הקו לבין מרכיבים נופיים בולטים בטווח הקרוב ובטווח הרחוק.
2. היחס בין מרכיבים ארכיטקטוניים שונים בקו ובין לבין הטופוגרפיה הטבעית.

מטרים מעל פני הים, והוא אחד משיאי הגובה הבולטים במרחב. הוא ממוקם בדרום הרי אדום, כחמישה קילומטרים דרומית-מערבית לפטרה. חשיבותו הדתית והסימבולית מתבטאת בכך ששלוש הדתות המונותאיסטיות רואות בו את מקום קבורתו של אהרון הכהן, אחיו של משה. לאור מסורות אלו, ממוקם כיום על פסגת ההר אתר אסלאמי קדוש שנבנה במאה ה-14 לספירה. אף שמיקומו של "הור ההר", מקום קבורתו של אהרון, אינו חד-משמעי בתיאור המקראי, נראה כי מסורת המזהה אותו עם ג'בל הרון רווחה עוד במאה הראשונה לספירה, והיא מופיעה ב"קדמוניות היהודים" של יוספוס פלביוס (and Laהלמה p. 198, Fiema, 2008).

איור 4: כיווניות קו K ומיקום הר רומס, הר רמון וג'בל הרון לאורך ציר זה

איור 5: קו הראייה מהר רמון לכיוון ג'בל הרון

איור 6: צלילתו של ג'בל הרון כפי שהיא משתקפת מהר רמון (בקו מקווקו)

(2) **מקבץ מעגלי אבן:** סמוך למקטעי קו K שתועדו בעבר (היימן, 1999, עמ' 79-81), זוהו ריכוזי מעגלי אבן בקוטר של 1-1.5 מטרים ובגובה ממוצע של 10 סנטימטרים, הבנויים מנדבך אחד של אבני גוויל ששוקעו אל קרקע השלוחה. מעגלי אבן דומים נסקרו באתרים נוספים בעלי אופי פולחני, דוגמת הר צוריעז, ג'בל האשם א-טרף (Avner, 1984, p. 113; Avner, 2002, p. 100), ובאתרי רגמים רבים במזרח הנגב (גלילי, 2016). באחדים מן המחקרים הוצע שהקמתם של מעגלי האבן משקפת ריטואל של חזרה תקופתית אל המרחב המקודש (Avner, 2002, p. 113; Zarins et al., 1981, p. 29).

בחינת ההקשר המרחבי של קו K העלתה כמה תובנות חשובות, בדגש על כיווניות הקו וזיקתו לאלמנטים בולטים במרחב. קו K נמתח לאורך 4.6 קילומטרים בין הר רומס להר רמון בזווית היסט של 105.2°. נראה שהרכיבים הטרפזיים הרבים ששולבו במבנה הקו משקפים דפוס ברור של כיוון, מראשיתו של הקו בהר רומס ואל הכיוון שאליו הוא כביכול מצביע. התצפית הנשקפת מהר רומס מוגבלת מאחר שהר רמון ושיפולי מצוקי מכתש רמון גבוהים ממנו, אך לעומתה התצפית הנשקפת מהר רמון דרמטית מאוד: מכתש רמון והמרחבים שמדרום לו משתרעים למלוא רוחב העין ללא מכשולים טופוגרפיים עד הרי אדום. לפיכך ההליכה לאורכו של הקו מייצרת מבחינה נופית ובאופן טבעי מעין הגעה דרמטית אל נקודת התצפית בהר רמון, בסופו הטופוגרפי של המסלול.

אם נמתח את זווית ההיסט שבין שני ההרים מזרחה, נבחין שהיא מצביעה בדיוק רב על ג'בל הרון (איור 4), אחד משיאי הגובה הבולטים במרחב. שתי תכונות מאפיינות את מראהו של ההר המיוחד הזה גם ממרחק של עשרות קילומטרים: צבעו הכהה ביחס לפסגות הסמוכות על רכס הרי אדום וצלילתו הקונית הייחודית שניתן לראותה במרחב הזה רק משפתו של המכתש (איורים 5, 6). אפשר להניח שבתנאי העבר, לפני הזיהום החלקיקי שנוצר על ידי מפעלים ומחצבות מודרניים, הייתה הראות טובה ומרשימה יותר. המרחק בין פסגת הר רמון לפסגתו של ג'בל הרון הוא 76.8 קילומטרים בקו אווירי. יש לציין, שבאותה זווית היסט מהר רמון נמצאת גם פסגתו של הר כיפה המתנשא לרום של 524 מטרים (ג.צ. 479189/202121 ברשת ישראל). ייתכן שהר כיפה שימש מעין נקודת עיגון מרחבית בתנאי ראות לקויים כשהצביע לכיוונו של ג'בל הרון. לכיוון השמש יש תפקיד מכריע ביצירת תאורה דרמטית בשעות הבוקר ואחר הצהריים. בהיבט זה יש חשיבות רבה ליחס שבין הפסגה לזווית ההיסט של הקו, שהליכה לאורכו בשעות הבוקר ובשעות השקיעה מאירה אותה בתאורה מיוחדת.

צורת החץ של המבנים הטרפזיים, האפקט הדרמטי של ההליכה על הקו לכיוון דרום מזרח, הדיוק הרב שבו מצביע הקו לכיוונו של ג'בל הרון, צלילתו המרשימה וייחודו ומרכזיותו בנוף – כל אלו מצביעים להערכתנו על קשר אפשרי בין ג'בל הרון לבין קו K ומקיימו.

6. ג'בל הרון

נסקור בקצרה את הידוע על ג'בל הרון במטרה לבחון עדויות על ייחודו הפולחני לאורך התקופות השונות. ג'בל הרון מתנשא לגובה 1,295

איור 8: במת פולחן נבטית שנבנתה מעל הסיק של פטרה לנוכח ג'בל הרון (משתקף לפני קו האופק ומסומן בחץ) (צילום: רועי גלילי)

7. קווי אבן ומשמעותם

תופעת קווי האבן הארוכים מוכרת היטב מאתרים רבים בדרום הלבאנט (Geyer et al., 2010). עשרות קווי אבן מסוגים שונים ובאורכים שונים נסקרו גם בנגב ובערבה (Avner, 2002, pp. 103–104). היימן מוצא זיקה בין קו K ובין קווי קירות קצרים באורך של עד 30 מטרים שנתגלו באתרי רגמים ובאתרי פולחן מדבריים (היימן, 1999, עמ' 9). אנו סבורים שהאבחנה הזו שגויה, שכן מתקנים אלו (המכונים גם "מקדשי קו") "מגובשים" מאוד מבחינת מראם, מידותיהם ומרכיביהם הארכיטקטוניים, ואלו שונים בתכלית מקו K (גלילי, 2019, עמ' 84). קווי אבן ארוכים ודומים לקו K (באורכים שבין 15,000–270 מטרים) נסקרו במדבר יהודה (בר-אדון, 1972, אתרים 92, 98, 108, 131, 135, 156, 159; דוידוביץ, 2014, עמ' 115–117).

דוידוביץ מסווג את הקווים הללו לשלושה טיפוסים של קווי קירות: (1) קווים המסמנים תאי שטח שונים או תחמים אותם; (2) קווים הממוקמים סמוך לנאות המדבר לחופי ים המלח; (3) קווים הבנויים משתי שורות אבנים, כעין סולם, ממוקמים על רמת המדבר ומקשרים בין מתקנים שנבנו בקצותיהם (בר-אדון, 1972, אתרים 92, 98, 131). הקווים מהטיפוס השלישי מזכירים במאפייניהם הטופוגרפיים, במתכונת הבנייה שלהם ובזוויות ההיסט שלהם את קו K, אך הם שונים ממנו מבחינת המרחב הגאוגרפי שבו נמצאו, וגם בפשטות היחסית של בנייתם לעומת מורכבות בנייתו של קו K (איור 7).

איור 7: קו אבנים במדבר יהודה סמוך למסרק א-נאג' (אתר 131 אצל בר-אדון, 1972) (צילום: רועי גלילי)

מחקר ארכאולוגי מקיף משנת 1997, שנערך באתר על ידי אוניברסיטת הלסינקי, התמקד בשני תחומים: (1) חפירת האתר הביזנטי בבמת הסלע למרגלות האתר המודרני ו-(2) סקר מקיף של ההר וסביבתו (Kouki, 2006, p. 1–2). הממצאים הראו כי מבחינה ארכאולוגית האתר שמר על ייחודו כמקום מקודש אלפיים שנה לפחות. אתר החפירות המרכזי, סמוך לשיא הגובה של ההר, נחפר ונחשף בו קומפלקס מרשים במידות של 47x63 מטרים, ובו מנזר ביזנטי שהוקדש לאהרון הכהן ופעל משלהי המאה החמישית לספירה ועד המאה השמינית או התשיעית (Lahelma and Fiema, 2008, p. 200). נוסף על האתר המרכזי הביזנטי, נחשף מבנה המכונה על ידי החופרים "המבנה המערבי" (The Western Building), שתוארך לתקופה הרומית או הנבטית על סמך ממצא חומרי רב מן המאות הראשונה או השנייה לספירה. כן נחפרה בחלקו מערכת מים חצובה בסלע שתוארכה גם היא לתקופה זו.

במרכז המבנה המערבי נחפרו שני חדרים שזוהו כמתחם נבטי מקודש שכלל פריטים אדריכליים מרשימים המעידים על חשיבותו. פריטים אלו שובצו בשימוש משני במבנה הביזנטי המאוחר (Lahelma and Fiema, 2008, pp. 201–204). בתוכנית המבנים שנחפרו באתר בולט ההבדל בכיוונית המבנים בשתי התקופות השונות. בעוד המבנים הביזנטיים בנויים בציר מזרח-מערב, אלו של המתחם הפולחני הנבטי בנויים בציר צפון-מערב-דרום-מזרח. מלבד המבנה המערבי יש עדויות נוספות לפעילות נבטית באתר, דוגמת חרסים נבטיים רבים שנאספו ברחבי האתר ובשיא הגובה של ההר, המרמזים על אפשרות לשלב נבטי קדום שעליו נבנה לימים המבנה בימי הביניים. כמו כן התגלה אתר פולחן נבטי חצוב בסלע סמוך לבור המים (Frosen et al., 1997, p. 493). נראה אם כן כי לאתר שבג'בל הרון הייתה חשיבות רבה בתקופה הנבטית, והוא חלק ממערכת רחבה של אתרי פולחן נבטיים שהוקמו במקומות גבוהים (Alpass, 2011, pp. 92–98).

על ייחודו של ההר בהקשרים מרחביים הצביע לראשונה רובינסון שהציע בראשית המאה הקודמת כי ג'בל הרון שימש אתר פולחני חשוב שאליה צופים אתרי פולחן אחרים במרחב (Robinson, 1908, p. 9). שני עשורים לאחר מכן סקר קרופורד את אתרי הפולחן הגבוהים באזור פטרה, והסיק כי המזבחות הגדולים במרחב פונים כלפי פסגתו של ג'בל הרון הבולטת למרחקים (Crawford, 1930, p. 296). במחקר מודרני ומאוחר יותר מציין מעוז כי ג'בל הרון היה על פי האמונה הנבטית מוקד פולחני רב חשיבות ואף משכנו של האל הנבטי דושרא (Ma'oz, 2008, p. 3). מעוז מתאר שלושה אתרי פולחן נבטיים מרכזיים: ג'בל א-נומאייר (Jabal an-Numayir), ג'בל אל-קובטה (Jabal al-Khubatha) וג'בל אל-מדבא (Jabal el-Madhbah). באתרים אלו קיים מרכיב ארכיטקטוני המכונה אל פסגתו של ההר (איור 8).

על פי מעוז, חשיבותו הפולחנית של ההר והקשר בין ההר לאל-דושרא השתמרו במסורות מאוחרות שקיבלו את מעמדו המקודש והתאימו את הנרטיב הפולחני לתפיסות מונותאיסטיות. כך דבקה לימים האמונה המוכרת כיום, שזהו מקום קבורתו של אהרון (Ma'oz, 2008, pp. 54–63).

4. ג'בל הרון ניתן לזיהוי בכירור מהר רמון, וזוהי ככל הנראה הנקודה המרוחקת והמערכת ביותר שממנה ניתן לראותו (פוטנציאל הראות משתנה כפועל יוצא של עוצמת האור ושל כיוון האור וכן של עכירות האוויר).

האם ניתן, אם כן, לקשור בין התמות הללו, והאם יש רמזים נוספים לקשר שבין קו K לג'בל הרון?

למעט סברתו המוקדמת של אהרוני (1958), נראה שהתגבש במחקר סוג של קונצנזוס סביב תפקידו הפולחני והסימבולי של קו K, וממצאים רבים מצביעים על מסורות פולחניות שונות סביבו. חלקם משקפים מסורות תרבותיות מגובשות ומנוסחות מבחינה ארכיטקטונית, בדומה לאתרים פולחניים שונים בדרום הלבנט, וחלקם הם ממצאים מקומיים וייחודיים. במונחי חברות נוודיות מדבריות, אופי הארכיטקטורה בקו הוא מגליתי גם מבחינת כמות העבודה שהושקעה בהקמתו ובהקמת והאלמנטים הסמוכים אליו וגם מבחינת רישומו הנופי.

בהיבט הסוציולוגי והאתנוגרפי, מקובל להניח שהופעתה של ארכיטקטורה מגליתית משקפת שינויים חברתיים מהותיים שחלו באורחות חייהן של חברות מדבריות. רוזן (Rosen, 2015, pp. 131–145) מציע ששינויים אלו נובעים מאימוץ דפוסי חיים של נדידה פסטורלית, התפתחות מסגרות חברתיות מורכבות ועלייה בחשיבות המרכיב הטריטוריאלי. בעבודות קודמות הצענו שהקמת אלמנטים מגליתיים באזורים מרוחקים מאתרי יישוב נעשתה על מנת לסמן חזקה טריטוריאליה באזורים שבהם הנוכחות האנושית היא עונתית, וכן שתפיסה טריטוריאליה מורכבת עשויה לשקף זיקה לנוף ולאזור כמרחב התייחסות, ולא דווקא לטריטוריה מוגדרת (גלילי וכהן ששון, 2020). מחקרים רבים שנערכו בדרום הלבנט קושרים בין כיוונם של מונומנטים ארכאולוגיים פולחניים ובין מרכיבים נופיים, בעיקר הרים נישאים, כמו מגדל ריחו אל מול פסגת הקרנטל (Barkai and Liran, 2008, pp. 273–284).

לאחרונה עלתה סברה כי צמד הפתחים שבאתר רוג'ום בדרום רמת הגולן הם פתחי ירי המכוונים כלפי תל סאקי ותל פארס, שני הרי געש רדומים ובולטים מאוד במרחב (פרייקמן, 2014, עמ' 147–152). פולחן נבטי המפנה מרכיבים ארכיטקטוניים כלפי מונומנטים נופיים טבעיים תואר בעבר על ידי אבנר, שהבחין כי כיווני המפנה של אתרי מצבות נבטיים אינם אחידים. מכך שיער שהאמונה הנבטית מקדשת מונומנטים נופיים כגבעה קרובה או הר בולט, ולא דווקא כיוונים קבועים במרחב. כשם שאדם מתפלל מול מצבה, כך הוא מתפלל אל אותם מרכיבים נופיים בולטים (Avner, 1999, pp. 107–108). קיימות עדויות אתנוגרפיות לתופעות דומות בקרב חברות נוודיות ממאות השנים האחרונות. לוי מתאר כיצד מתגבשים ומשתמרים פולחנים המקדשים הרים נישאים במרכז סיני. ראשיתם של הפולחנים להערכתו היא בתקופה ההלניסטית, מאות שנים לפני חדירת הנצרות למרחב (לוי, 1987, עמ' 395–396). מרקס מתאר מנהגי פולחן אסלאמיים המקדשים אתרים פולחניים. לפי מרקס, חשיבותם הדתית של אתרים אלו חורגת מגבולות הטריטוריות השבטיות ומסמלת את "התלות ההדדית בין בני השבט והסביבה הרחבה" (מרקס, 1980, עמ' 436).

לאורכם של קווים אלו, ובעיקר בקצותיהם, קיימים מבנים שונים שמרביתם ככל הנראה אינם פונקציונליים. אבנר סבור כי הקווים נבנו ללא התחשבות בטופוגרפיה, אף על פי שבאחד משני קצותיהם או בשניהם נמצא שיא גובה מקומי (Avner, 2002, p. 104). דוידוביץ מתאר קווים אלו בצורה דומה: "נבנו על גבי שיפועים תלולים ללא התחשבות בתנאים הטופוגרפיים" (דוידוביץ, 2014, עמ' 116). אנו סבורים כי אבחנה זו אינה מדויקת. אלמנטים קווים אלו נבנו בכונה תחילה כך שיכללו מרכיב משמעותי של עלייה אל עבר נקודת נוף מרשימה ודרמטית. חלקו התחתון של הקו מוגבל מבחינת שדה הראייה, ואילו נקודת הגובה העליונה צופה בקו אל עבר הירדן המזרחי, בדומה לקווים במדבר יהודה. נראה שדפוס זה חוזר על עצמו בדיוק רב. מכאן שהבחירה בתוואי טופוגרפי דרמטי כל כך וקשה להליכה נעשתה במכוון ומתוך התייחסות להליכה לאורכו של הקו ולמשמעות התהליך הרגשי שהיא מייצרת.

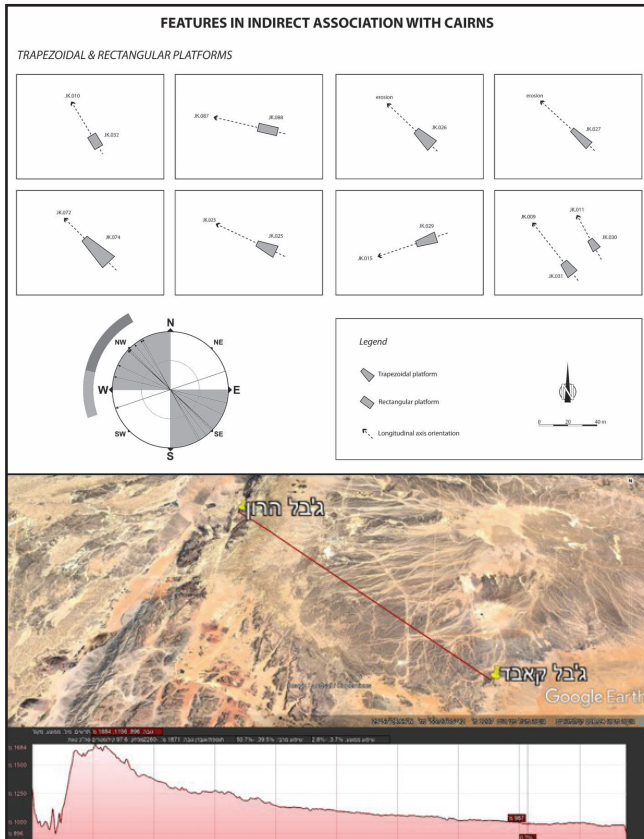
רעיונות דומים הנוגעים למשמעות של הליכה ריטואלית אל אתרי פולחן ומשמעותה הסימבולית של העלייה הטופוגרפית הוצעו בעבר במחקרים ארכאולוגיים שונים (Tilley, 2005, p. 201; Battini, 2015). אבנר מתאר תהליך שבו עלייה לרגל לעבר אתר מקודש מייצרת שביל באופן טבעי ומבלי משים (Avner, 2002, p. 105). לעומתו מדגישים טפר וטפר במחקרם על אודות התהוות דרכים "מקודשות" את האופן שבו נוסדו הדרכים בכונה תחילה, כיצד משרתת הטופוגרפיה את הרגש, את הריטואל ואת חשיבות חוויית ההגעה לאתר המקודש. הם סבורים כי לריטואל הטקסי של ההליכה לכל אורכה יש חשיבות מיוחדת בתרבות הנבטית (טפר וטפר, 2013, עמ' 170, 271–273). לאור האמור לעיל, אנו סבורים שקווי אבן שנבנו במתכוון לנוכח תוואי נוף דרמטיים הוקמו במקביל לדיאלוג עם הנוף, כך שהליכה לאורכם תעצים חוויות רגשיות, והם משקפים ריטואלים ששיאם בהגעה אל נקודת תצפית בולטת.

8. דיון

ארבעה טיעונים מרכזיים הוצגו לעיל:

1. לאור המידע המחקרי הקיים כיום, לא ניתן לתארך כראוי את קו K. גישות שהתקדו בניסיון למצוא זיקה בין הקו לשרידי אתרי היישוב בסביבתו חסרות ממצאים מתארכים ולוקות בכשלים מתודולוגיים.
2. מבנהו הטופוגרפי של הר הנגב הגבוה ושפת מכתש רמון יוצרים חוויה נופית דרמטית במהלך התנועה מהר רומם להר רמון, עם פתיחת שדה הראייה דרומה אל הערבה ואל הרי עבר הירדן.
3. בחינה נופית ופנומנולוגית של קווי אבן במדבר ושל מקומו של קו K עם מרכיבים ארכיטקטוניים ששולבו בו, מעלה ממצאים תומכים לקיום ריטואלים לאורך הקו ולקשר שבין הקו לבין ג'בל הרון. פרטים אלו משתקפים בריבוי המתקנים שסביב הקו ובאופן שבו מצביעים הטרפזים וזווית ההיסט של הקו מזרחה בדיוק רב על פסגתו הנישאת של ההר, כ-76 ק"מ בקו אווירי, בזווית היסט של 105° , בפרט בשעות השקיעה והזריחה.

בתקופה הנבטית, או לכל הפחות נעשה בו שימוש פולחני בתקופה זו. חשוב להזכיר שהקו אינו מנותק גאוגרפית מאתרים נבטיים נוספים במרחק של קילומטרים ספורים במרחב. בהקשר זה נציין את קרבתו למכלול בית החווה הנבטי-רומי בבורות לויץ שנחפר על ידי דר (1982), עמ' 81–84), ולנוכחות נבטית ספוראדית בכל מרחב מכתש רמון (רון, 1994).

איור 9: טרפזים באזור ג'בל קאבד (Jebel Kabd) בדרום מזרח ירדן (Abu-Azizeh et al., 2014 p. 164), והאופן שבו מצביעה זווית ההיסט שלהם לכיוונו של ג'בל הרון

מאפיין תרבותי בולט של תרבויות המדבר הוא שימוש חוזר באותם מתקנים (reuse), שימור והתאמה סינקרטית של מנהגים קדומים (Avni, 2007). אנו סבורים כי היחס בין הקו לרגמים, כפי שהוא מתבטא בשטח, יכול להעיד שמקימו הכירו את הרגמים האלו ועל כן זמן בנייתו מאוחר להקמתם. עם זאת הזיקה ביניהם אינה מספקת כדי לקשור אותם לאותה תקופת בנייה. דוגמה מובהקת לשימוש משני נבטי במתקנים קדומים היא התופעה השכיחה של שימוש משני ברגמים לקבורה בתקופה הנבטית (Haiman, 1992; Rosen et al., 2007). אפשרות נוספת היא שהקו אכן קדום לתקופה הנבטית, וכיוונו משקף תפיסה פולחנית קדומה שלפיה ג'בל הרון הוא מקום מקודש. תפיסה זו השתרשה לימים בפולחנים הנבטי, היהודי, הנוצרי והמוסלמי. אפשרות זו נתמכת בגילויים של אתרים מהתקופה הכלקוליתית ומתקופת הברונזה הקדומה סביב ההר (Knodel et al., 2017). היעדרו של ממצא קדום על פסגתו איננה שוללת על הסף אפשרות זו.

חשיבותם הפולחנית של אלמנטים נופיים ובייחוד פולחני המקומות הגבוהים מאפיינים את תרבויות המדבר, כמתואר בטקסטים מקראיים כמו "לְמָה תִּרְצְדוּן הָרִים גְּבַנְנִים הֶהָר הַמֶּדְבָּר לְשִׁבְתוֹ אֶף-יְהוָה, יִשְׁפֹּן לְנֶצַח. רֶכֶב אֱלֹהִים, רִבְתִּים אֶלְפֵי שְׁנָאוֹ; אֲדָנִי בָּם, סִינֵי בְּקֹדֶשׁ" (תהילים ס"ח 17–18). אבחנה זו, והריטואלים שנלוו לצעידה אל עבר האתר המקודש נכונים ביתר שאת בנוגע לתרבויות עבר הירדן המזרחי – התרבות האדומית (Lindner et al., 1997) והתרבות הנבטית כפי שמציין טולבק:

Religious architecture lends itself to defined rituals, and it is useful to mention the practices which show similarities in the two areas.

There are good reasons to think that, in the Nabataean world, the betyls could move apart from the sanctuary itself and be brought in procession to high-places, for symbolic reasons. (Tholbecq, 2007, p. 123)

נראה שהקשר בין עיצוב אתרי פולחן וזוויות ההיסט שלהם לבין אובייקטים נופיים סימבוליים בתרבויות עבר הירדן המזרחי הוא רב תקופתי וקשור באופן הדוק לריטואלים פולחניים, ולפיכך אפשר לראות בו כיוון מחקרי בעל פוטנציאל משמעותי. גם ללא נקודות עיגון כרונולוגיות, נראה שהמקבילות האזוריות וריבוי המתקנים הפולחניים בקרבתו של קו K משקפים מגמות של ריכוז הפולחן סביבו ואת תפקודו הסימבולי של המבנה לאורך תקופות זמן ארוכות.

את אופי הפעילות שנערכה לאורכו של הקו לא ניתן לזהות במדויק באמצעות הממצא החומרי המועט ואולם בהתייחס לתיאור פולחני הצעידה שתוארו לעיל, ראוי לתת את הדעת לאופן שבו מייצרת ההליכה לאורכו של הקו "הגעה דרמטית" מבחינה נופית אל נקודת התצפית בהר רמון בסופו הטופוגרפי של המסלול. מעגלי האבן ומתקנים נוספים שנבנו בסמוך לקו משקפים פעילויות ריטואליות שהתרחשו לאורכו, והמרכיבים הארכיטקטוניים הטרפזיים שנבנו לאורכו מדגישים את ההתכוונות המובהקת אל פסגתו של ג'בל הרון. בהקשר זה ראוי לציין, שהמקבילות הארכיטקטוניות מדרום-מזרח ירדן (Abu-Azizeh et al., 2014, fig. 11), שתוארו לאלף השישי לפנה"ס, נבנו במרחק דומה מן ההר (כ-80 ק"מ) ובזוויות היסט הפוכות לאלו שנמצאו בקו K, כלומר מצביעות גם הן לכיוונו של ההר (איור 9).

בהיעדר תיארוך מוחלט שיצביע על תקופת הקמתו של הקו, ובהתייחס לאלמנטים הפנומנולוגיים שתוארו ולחשיבותו של ג'בל הרון בפולחן התרבויות שממזרח לעמק הערבה, נראה שהקו הוקם על ידי קבוצה חברתית בעלת זיקה לפולחני הקדושה של ההר, והוא תוכנן ונבנה כך שיכוון ויצביע בכיוונו ובמרכיביו אל ג'בל הרון. הקו מבטא ומעצים את הקשר שבין מקימו לבין הפולחנים הקשורים במרכזיותו של ג'בל הרון, ואת חשיבותו הסימבולית והפולחנית של ההר לדתות המדבריות הקדומות בהר הנגב.

בעבר הוצע כי קרבתו של קו K למערכת קברי הרגמים הממוקמים משני קצותיו של הקו בהר רומם ובהר רמון מצביעה על תקופת הקמה קדומה לתקופה הנבטית. לנוכח המוצג לעיל ולנוכח הדומיננטיות של הנבטים במרחב אדום, הערבה והר הנגב אנו מציעים כי הקו נבנה

מקורות

בר-אדון, פ', 1972. מדבר יהודה ובקעת יריחו. בתוך: כוכבי, מ' (עורך), יהודה שומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח. כרטא. ירושלים. עמ' 54–95.

גלילי, ר', 2016. אתרי רגמים בבקעת ימין: ארכיאולוגיה נופית והיבטים מרחביים וטיפולוגיים, בחינה באמצעות טכנולוגית מ"ג. עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

גלילי, ר', 2019. היבטים מרחביים וטיפולוגיים של אתרי רגמים במזרח הנגב. בתוך: וורגה, ד', עבאדי-רייס, י', להמן, ג', ויינשטוב, ד' (עורכים), קבורה ופולחן בשפלה ובנגב לאורך התקופות. כנס דרום ה-טו. פרסומי רשות העתיקות. ירושלים. עמ' 77–97.

גלילי, ר', כהן, ש"א, 2020. יישומי מ"ג וניתוחי פריסה מרחבית ככלי מחקר ארכיאולוגי – אפשרויות ומגבלות: מקרה המבחן של אתרי הרגמים בנגב המזרחי. בתוך: בירקנפלד, מ', גרפינקל, י' (עורכים) ארכיאולוגיה דיגיטלית: מחקרים חדשים וטכנולוגיות מתקדמות. רשות העתיקות ואוניברסיטה העברית. ירושלים. עמ' 77–97.

דוידוביץ, א', 2014. מדבר יהודה בתקופות הכלקוליתית, הברונזה והברזל (האלף השישי-האלף הראשון לפנה"ס): יחסי מזרע ושימון בראי דגמי פעילות בסובב מדברי מוגדר. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. האוניברסיטה העברית בירושלים.

דר, ש', 1982. מערך של חקלאות קדומה באיזור בורות-לוץ. קדמוניות ט"ו, 81–84.

היימן, מ', 1999. מפת הר רמון (203). פרסומי רשות העתיקות. ירושלים.

ספר, י', ספר, י', 2013. דרכים נושאות עם: דרכי עולי הרגל אל ירושלים בימי הבית השני. הקיבוץ המאוחד. תל אביב.

ישראל, י', נחליאלי, ד', 1998. שרידי חניונים ומנהגי פולחן בדרכי המדבר. בתוך: אחיטוב, ש' (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני. באר שבע. עמ' 145–154.

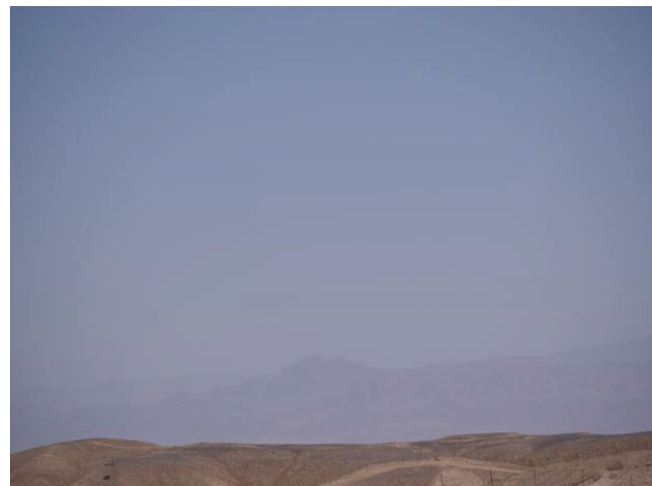
כוכבי, מ', 1967. הגל ההתיישבותי של תקופת הברונזה (הכנענית) התיכונה א' בנגב. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. האוניברסיטה העברית בירושלים.

לוי, ש', 1987. הבדואים במדבר סיני. שוקן. ירושלים.

מרקס, ע', 1980. העלייה לקברי קדושים בסיני. בתוך: משל, ז', פינקלשטיין, י' (עורכים), קדמוניות סיני. הקיבוץ המאוחד. תל אביב. עמ' 421–439.

נחליאלי, ד', ישראל, י', 2000. שרידי חניונים ומנהגי פולחן ואמונה לאורך דרכי המדבר. בתוך: אוריון, ע', גורן, א' (עורכים), דרכי הבשמים. בית ההוצאה לחינוך סביבתי. שדה בוקר. עמ' 114–122.

מכלול העדויות הארכאולוגיות מעיד לדעתנו כי קו K נבנה כחלק ממערכת פולחנית המבטאת קשר הדוק בין דרי הר הנגב לבין המקומות הקדושים של עבר הירדן המזרחי. לא זאת אף זאת, במידה שממצא ארכיטקטוני עשוי לשקף זיקה, קשר או אף למצער געגוע למולדת תרבותית, לחבל ארץ או לאתר מקודש – הר רמון הוא ככל הנראה הנקודה האחרונה בהר הנגב (והמערבית ביותר) שממנה ניתן לראות ולזהות את ראשו של ג'בל הרון (איור 10).

איור 10: צלליתו של ג'בל הרון כפי שהיא משתקפת מצומת ציחור (כ-25 ק"מ) ומחר רמון (76 ק"מ), מודגשת בקו מקווקו

9. סיכום

מאפייניו המונומנטליים של קו K ורישומו המשמעותי בנוף מבטאים באופן חומרי תפיסות יסוד בעולם הרוח והמחשבה של דרי המדבר. הצעות שהוצגו במהלך העשורים האחרונים להבנת תפקודו של קו K ותיארוכו התבססו על ניתוח ההקשרים הארכאולוגיים של הממצאים בסביבתו הקרובה ובמרחב הטריטוריאלי של הר הנגב, וכן על גישות פונקציונליות שונות בנוגע לתפקודו של הקו. במאמר זה הטלנו ספק ברלוונטיות של מתודולוגיה זו, וביקשנו לבחון את יישומי הגישה הפנומנולוגית בארכאולוגיה הנופית לשם בחינה מחודשת של הקשרים נופיים, אזוריים וכתובותיים של התופעה. הממצאים והניתוחים הנופיים והארכיטקטוניים משקפים להערכתנו באופן ברור זיקה בין קו K לבין אתרי עבר הירדן וג'בל הרון, ולתרבויות המדבריות שהתקיימו במרחב הגאוגרפי הכולל את מרחבי הנגב ודרום ירדן.

- Evenari, M., Aharoni, Y., Shanan, L., Tadmor, N. H., 1958. The ancient desert agriculture of the Negev: III. Early Beginnings. *IEJ* 8 (4), 231–268.
- Frosen, J., Fiema, Z. T., Haggren, H., Koistinen, K., Lavento, M., Peterman, G. L., 1998. The Finnish Jabal Harun project report on the 1997 season. *ADAJ* 42, 483–502.
- Gasparini, V., Patzelt, M., Raja, R., Rieger, A. K., Rüpke, J., Urciuoli, E. R., 2020. Pursuing lived ancient religion. *Lived religion in the ancient Mediterranean world*. Berlin, Boston. pp. 1–8.
- Geyer, B., Awad, N., Al Dbiyat, M., Calvet, Y., Marie-Odile, R., 2010. Un "Très Long Mur" dans la steppe Syrienne. *Paléorient* 36, 57–72.
- Glueck, N., 1958. The seventh season of archaeological exploration in the Negeb. *BASOR* 152, 18–38.
- Glueck, N., 1959. An aerial reconnaissance of the Negev. *BASOR* 155, 2–13.
- Haiman, H., 1992. Cairn burials and cairn fields in the Negev. *BASOR* 287, 25–45.
- Haiman, H., 2000. The K-Line at Har Romem in light of the survey of the map of Har Ramon (203). *Atiqot* 39, 21–29.
- Knodell, A. R., Alcock, S. E., Tuttle, C. A., Cloke, C. F., Erickson-Gini, T., Feldman, C., Rollefson, G. O., Sinibaldi, M., Urban, T. M., Vella, C., 2017. The Brown University Petra Archaeological Project: Landscape archaeology in the Northern hinterland of Petra, Jordan. *American Journal of Archaeology* 121 (4), 621–683.
- Kouki, P., 2006. Environmental change and human history in the Jabal Harun area, Jordan. Unpublished doctoral dissertation. University of Helsinki.
- Lahelma, A., Fiema, Z. T., 2008. From goddess to prophet: 2000 years of continuity on the Mountain of Aaron near Petra, Jordan. *Temenos* 44 (2), 191–222.
- Lindner, M., Knauf, E. A., Hübl, J., Zeitler, J. P., Kehrberg, I., 1997. An Iron Age (Edomite) occupation of Jabal al-Khubtha (Petra) and other discoveries on the "mountain of treachery and deceit". *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 41, 177–188.
- Ma'oz, Z. U., 2008. Mountaintop sanctuaries at Petra. *Qazrin: Archaostyle*.
- פרייקמן, מ', 2014. מבנים מגליתיים בדרום הלבנט: רמת הגולן כמקרה מבחן. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- קמפינסקי, א', 1993. מגידו: עיר כנענית ומרכז ממלכתי ישראלי. הקיבוץ המאוחד. תל אביב.
- רוזן, ס"א, 1994. מפה 204 מכתש רמון. הסקר הארכיאולוגי של ארץ ישראל. רשות העתיקות. ירושלים.
- Abu-Azizeh, W., Tarawneh, M., Abudanah, F., Twaissi, S., Al-Salameen, A., 2014. Variability within consistency: Cairns and funerary practices of the Late Neolithic/Early Chalcolithic in the Al-Thulaythuwat Area, Southern Jordan. *Levant* 46 (2), 161–185.
- Avni, G., 2007. From standing stones to open mosques in the Negev desert: The archaeology of religious transformation on the fringes. *Near Eastern Archaeology* 70 (3), 124–138.
- Alpass, P. J., 2011. The religious life of Nabataea. Unpublished doctoral dissertation. Durham University.
- Avner, U., 1984. Ancient cult sites in the Negev and Sinai deserts. Tel Aviv: Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, 115–131.
- Avner, U., 1999. Nabataean standing stones and their interpretation. *ARAM* 11–12, 97–122.
- Avner, U., 2002. Studies in the material culture of the Negev and Sinai populations during the 3rd–6th Millennia B. C. Unpublished doctoral dissertation. Hebrew University of Jerusalem.
- Barkai, R., Liran, R., 2008. Midsummer sunset at Neolithic Jericho. *Time and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture* 1 (3), 273–184.
- Battini, L., 2015. How better understanding of ritual practices can help the comprehension of religious feelings?. In: Laneri, N. (Ed.), *Defining the sacred: Approaches to the archaeology of religion in the Near East*. Oxbow Books. 183–176 .
- Biwnkowski, P., 2007. Tribes, borders, landscape and reciprocal relations: The Wadi Arabah and its meaning. *Journal of Mediterranean Archaeology* 20, 33–60.
- Bradley, R., 2000. *An archaeology of natural places*. Routledge. London.
- Crawford, S., 1930. The attitude of the present day to the shrine of "Mt. Hor". In: Robinson, G. L. (Ed.), *The sarcophagus of an ancient civilization*. Macmillan. New York. pp. 285–300.

- Mazzoni, S., 2015. Open spaces around the temples and their ritual use: Archaeological evidence from the Bronze and Iron Age Levant. In: Laneri N. (Ed.), *Defining the sacred. Approaches to the archaeology of religion in the ancient Near East*. Oxford 2014, 118–133.
- Musil, A., 1908. *Arabia Petraea*, Vol. II. Holder. Vienna: <https://archive.org/details/arabiapetraea21musi/page/n2>
- Palmer, E. H., 1871. *The desert of the Exodus*. [e-book] Deighton, Bell and co. Cambridge. <https://archive.org/details/desertofexodusjo01palmuoft/page/n10>
- Robinson, G. L., 1908. The high places of Petra. *The Biblical World* 31 (1), 8–21.
- Rosen, S. A., 2015. Cult and the rise of desert pastoralism: A case study from the Negev. In: Laneri. N. (Ed.), *Defining the sacred: Approaches to the archaeology of religion in the Near East*. Oxford, Oxbow. 38–47.
- Rosen, S. A., Avni, Y., Bocquentin, F., Porat, N., 2007. Investigations at Ramat Saharonim: A desert Neolithic sacred precinct in the central Negev. *BASOR* 346, 1–27.
- Shanks, M., Tilley, C. 1988. *Social theory and archaeology*. University of New-Mexico Press. Albuquerque.
- Tilley, C., 1994. *A Phenomenology of landscape: Places, paths and monuments*. Berg. Oxford.
- Tilley, C., 2004. *The materiality of stone: Explorations in landscape phenomenology*. Berg. Oxford.
- Tilley, C., 2005. Round barrows and dykes as landscape metaphors. *Cambridge Archaeological Journal* 14 (2), 185–203.
- Tholbecq, L., 2007. Nabataean monumental architecture. *The world of the Nabataeans* 2, 43–103.
- Zarins, J., Murad, A., Al-Yish, K. S., 1981. The Comprehensive archaeological survey program: The second preliminary report on the southwestern province. *ATLAL* 5, 9–42.